

TÁRSADALMI MECHANIZMUSOK ÉS SZOCIOLÓGIAELMÉLET*

Peter Hedström–Richard Swedberg (eds.) 1998
Társadalomelmélet analitikus megközelítésben
(An Analytical Approach and to Social Theory)

A tanulmánykötet üzenete az, hogy a társadalomtudománynak jelenlegi fejlődési szakaszában olyan elemzési eljárásokra van szüksége, amelyek magyarázatot adnak arra, hogy az empirikus jelenségek közti összefüggések miért és hogyan jönnek létre. A társadalomtudóstól egyre inkább elvárják, hogy olyan eszközt adjon az alkalmazók kezébe, mely gyakorlati segítséget nyújthat társadalmi események és jelenségek előrejelzésére. Más szóval a dolgok működési mechanizmuskészségét várják tőle. A társadalmi mechanizmusokon alapuló megközelítés leginkább a társadalomtudományban a második világháború után, a Robert Merton és Paul Lazarsfeld nevével fémjelzett középszintű elméletek iskolájához sorolható. A középszintű elméletek a két szélsőség, a nagyelméletek és az anekdotikus leírások között helyezkednek el.

A tanulmánykötet szerzői között olyan jeles szociológusok szerepelnek, mint Raymond Boudon, Jon Elster, Diego Gambetta, Aage Sorensen, Arthur Stinchcombe, és természetesen a szerkesztők, akik közül Hedström önálló cikkel is hozzájárul a kötethez. A szerzők között továbbá közgazdászok és filozófusok fordulnak elő. Recenziómat elsősorban szociológiai szempontból írom, elsősorban a szociológusok tanulmányait ismertetem.

A bevezető tanulmányban Hedström és Swedberg megfogalmazza a társadalmi mechanizmusok alapkoncepcióját, működésének típusait, valamint rámutat a mechanizmusalapú megközelítések és a nagyelméletek közti különbségekre.

A mechanizmus lényegének megértéséhez érdemes a Nobel-díjas biológus, Francis Crick kijelentését idézni. Szerinte a XX. századi biológusok inkább mechanizmusokban gondolkoznak, mint törvényekben. Adott biológiai állapot vagy helyzet többféle módon reagálhat egy kémiai hatásra, attól függően, hogy a hatás milyen más tényezőkkel együtt, azokhoz mennyire „igazodva” fejti ki hatását. A törvények, úgy tűnik, egyedül a fizikában működnek tökéletesen. Ez az egyetlen tudomány, ahol a törvények kivétel nélkül igazak.

* A jelen tanulmánykötet a Stockholmi Királyi Tudományos Akadémián 1996 júniusában megtartott „Társadalmi Mechanizmusok” konferencia anyagát tartalmazza.

A társadalomtudományokban nem új keletű a mechanizmusok használata és tanulmányozása, de a mechanizmusokon alapuló magyarázatok nagy különbségeket mutatnak a különböző diszciplínák szerint. „Mechanizmusalapú magyarázatokat ritkán használnak a történelemben, néha a szociológiában, ugyanakkor meglehetősen gyakran használnak a közgazdaságtanban és a pszichológiában” (6. old.). Különösen az úgynevezett kognitív pszichológiában, ahol a mechanizmusok kulcsszerepet játszanak. Ilyen az információfeldolgozás „kódolás-transzformáció-újrakódolás” mechanizmusa. A közgazdászokat gyakran jellemzik úgy, hogy őket nem is érdekli más, mint a mechanizmusok tanulmányozása, szemben a szociológusokkal és a történészekkel, akik úgy tűnik, inkább társadalmi intézményekben gondolkodnak. Schumpeter szerint a közgazdaságtan tulajdonképpen nem más, mint magyarázó jellegű leírása azoknak a gazdasági mechanizmusoknak, amelyek adott intézményekben működnek. Ilyenek például a piaci mechanizmusok. A piaci mechanizmusoknak olyan almechanizmusai vannak, mint a termelés, a fogyasztás és az elosztás. Ide tartoznak az egyensúlyelméletek is, amelyekről Tyler Cowen ír részletesebben a kötetben. Tulajdonképpen a közgazdászok körében készség szinten van jelen a mechanizmusokban való gondolkodás, s ez más diszciplínák számára elsősorban akkor válik világossá, ha nem hagyományos közgazdasági témákkal foglalkoznak. Kitűnő példa erre Hirschman nagyhatású *Kivonulás, tiltakozás, hűség* című könyvében kifejtett megközelítés.

Sørensen – a munkaerőpiacok szociológiáját a munkaerőpiacok közgazdaságtanával, összehasonlító tanulmányában – megjegyzi, hogy a munkaerőpiacra foglalkozó szociológusok főleg arra figyelnek, hogy milyen változókat vonjanak bele elemzéseikbe, és hogy ezek a változók hogyan függnek egymástól, vagy hogyan kapcsolódnak egymáshoz, és nem pedig arra, hogy melyek azok a mechanizmusok, amelyek a változók közötti összefüggéseket előidézik. Ez rámutat a szociológiai kutatás és a közgazdaságtani kutatás közötti különbségre. A szociológia – az összevetés szerint – a közgazdaságtudomány mögött kullog a mechanizmusalapú elméletek kialakítása és használata tekintetében.

A mechanizmus fogalma nem ismeretlen a szociológusok számára, de ők a mechanizmusokat a mindennapi értelemben használják. A klasszikusok, Durkheim vagy Weber a társadalmi mechanizmus fogalmát nagyon ritkán használták, még akkor is, ha maga az elgondolás jelen van írásaikban. Ezek közül legismertebb a protestáns etika mechanizmusa, amely pontosan arra mutat rá, hogy bizonyos társadalmi elvárások hogyan hoznak létre változásokat az emberek gazdasági viselkedésében.

A mechanizmus gondolata legpregnansabban Merton írásaiban (1967; 1968) található meg. Merton határozottan ellenezte, hogy a szociológia általános elméleteket dolgozzon ki. Ő pontosan abban látta a szociológia funkcióját, hogy társadalmi mechanizmusokkal foglalkozzon. Merton úgy határozza meg a társadalmi mechanizmusokat, mint olyan társadalmi folyamatokat, melyeknek kinyilvánított, szándékolt következményei vannak, amelyek hozzá vannak rendelve bizonyos társadalmi struktúrákhoz. Azt állítja, hogy a szociológiának az a fő feladata, hogy ezeket a mechanizmusokat azonosítsa, leírja, valamint hogy megállapítsa, milyen feltételek segítik, vagy éppen gátolják működésüket. Hedström és Swedberg sajnálkozva állapítják meg, hogy a Columbiái-iskola működése után a mechanizmusalapú elméletek kérdése a feledés homályába merült, kivéve Arthur Stinchcombe 1991-ben írt cikkét,

amelynek címe: *The Conditions of Fruitfulness of Theorizing about Mechanisms in Social Science* („Milyen feltételek kedveznek leginkább a mechanizmuselméletek alakulásának a társadalomtudományokban?”). Stinchcombe ebben a mechanizmus-koncepciót így határozza meg: „Egy adott elméletben szereplő mechanizmus nem más, mint különböző szinteken működő entitások *elméletdarabkái*; az egyén szintjén működő elmélet kihat a felette álló csoportszintre is, ezért az egyén szintjén érvényes »elméletek« ismerete a felette lévő csoportszinten működő »elméletet« plasztikusabbá, pontosabbá és általánosabbá teszi” (1991: 367. old.). Erre példa a haszonmaximalizáló egyének (alsó szint), akik cselekedeteik által létrehozzák a piacot (magasabb szint). Egy biológiából vett példa: a molekulák (alsóbb szint) bizonyos helyzetekben gázzá alakulnak, légneművé válnak – ez pedig a magasabb szintet jelenti.

Mi az, amivel a mechanizmus többet ad a statisztikai együttjárások megállapításánál? Tételezzük fel, hogy szisztematikus összefüggést figyeltünk meg két, I (input) és O (outcome) entitás között. Ahhoz, hogy megmagyarázzuk ezt a kapcsolatot, egy M mechanizmust keresünk, amely úgy működik, hogy I esetén O eredményt idéz elő. A mechanizmuskeresés azt jelenti, hogy nem elégszünk meg azzal, hogy rendszeres együttjárást állapítunk meg a változók vagy események között, hanem a kielégítő magyarázathoz azt is tudnunk kell, hogy melyek azok a társadalmi „fogaske-rekek” (Elster 1989: 3), amelyek ezt a bizonyos kapcsolatot létrehozzák. Thomas Shelling magyarázatában, aki a könyv második tanulmányában a társadalmi mechanizmus és a dinamika kérdését elemzi, a mechanizmus nem más, mint állítások olyan csoportja, amelyek hihető leírást adnak arról, hogy I-ből hogyan lesz O, azaz: I hogyan idézi elő O-t. Ez a kauzális magyarázat azonban különbözik a klasszikus, a jelenségeket általánosan lefedő, törvényszerű modelltől, amelyet Carl Hempel és követői képviselnek. Hempel (1942; 1962) szerint egy esemény magyarázata magában foglal minden olyan eseményt, amely egy általános törvényben egyébként is le van fedve. A törvényben szerepelni kell azoknak a feltételeknek, amelyek lehetővé teszik ennek a törvénynek az alkalmazását egyedi esetekre is. Hempel szerint azonban a társadalomtudományokban ezek a törvények természetüket tekintve csak sztochasztikusak lehetnek. Ezek a törvények azt fejezik ki, hogy adott kapcsolat bizonyos valószínűség szerint valóban létezik, de ennél többet nem mondanak. Nem kísérlük meg annak megállapítását, hogy miért és hogyan lehetséges az adott kapcsolat előfordulása. Ezért von Wright-ra (1971: 14. old.) hivatkozva „jobb nem azt mondani, hogy (Hempel) induktív és valószínűségi modellje megmagyarázza, mi történik, hanem csak azt mondani, hogy bizonyos várakozásokat és előrejelzéseket igazol”. Ez az általánosan lefedő törvény modell létjogosultságot biztosít az úgynevezett feketedoboz típusú magyarázatoknak.

A mechanizmusalapú magyarázatok pedig épp a feketedobozokat kísérlük meg felszámolni. Arra törekednek, hogy megkülönböztessék a valódi kauzalitást a véletlenszerű egybeesésektől és asszociációktól, mely növeli esélyünket annak megértésére, hogy miért tapasztaljuk azt, amit tapasztalunk.

Szélsőséges, de az adott problémát jól megvilágító példa az elektromágneses tér körül folyó vita. Nevezetesen, hogy van-e káros hatása az egészségre. Néhány bőrbetegségeket vizsgáló kutatás empirikus kapcsolatot talált az elektromágneses mező és a gyermekkori fehérvérűség között. Azonban ezeknek az empirikus eredmények-

nek a jelentőségét nagyban csökkenti az, hogy nincs olyan ismert biológiai mechanizmus, amely meg tudná magyarázni, hogy az alacsony frekvenciájú mágneses mezők hogyan tudnak rákot előidézni. Ha ugyanis volna ilyen, az nagyon komoly, megalapozott fizikai törvényeket sértene. Ebből az következik, hogy ezek a tanulmányok idáig nem tisztázott és nem mért tényezőket mutatnak fel, amelyek másfajta kauzális kapcsolatban vannak, mint amit feltételezünk, vagy esetleg nincsenek is kauzális kapcsolatban egymással. A statisztikailag alátámasztott kapcsolat önmagában kevés.

A feketedoboz-magyarázatok különböznek a mechanizmusalapú magyarázatoktól: a feketedoboz-magyarázatokat az jellemzi, hogy az I és O között vagy strukturálatlan, vagy gyengén strukturált folyamatokat tételezünk fel. A szociológiában a legszisztematikusabb típusú feketedoboz-magyarázatok a modell-megközelítésekben találhatók. A kauzális modell-magyarázatokban a magyarázó-mechanizmus nem más, mint egy regressziós együttható, amely I-t O-hoz kapcsolja. Általánosan elfogadott, hogy I ezek után befolyásolja O-t. A mechanizmusalapú megközelítés ezzel szemben túlmegegy azon, hogy megállapítja a kapcsolat erejét, arra is megpróbál választ adni, hogyan jött létre ez a kapcsolat. Vegyünk egy mérgezési példát. Meg lehetne becsülni egy olyan egyenlet paramétereit, amelyek meghatározzák például a sztrichninnek és a halál bekövetkezésének a kapcsolatát. Ebben az esetben ki is tudnánk alakítani egy általános törvényt egy adott dózis által kiváltott válasz képletére. De ameddig nem magyaráztuk meg, hogyan is működik a sztrichnin, addig ez a magyarázat önmagában még nem volna elég. Ebben az esetben tudnunk kell például, hogy a sztrichnin egy biokémiai folyamat során az agy légzési központjára hatva bénulást okoz, s ez az, ami a halált előidézi.

Hedström és Swedberg megjegyzi ugyanakkor, hogy a mechanizmus nem jelenthet akármilyen *ad hoc* történetet, ami első ránézésre hihetően hangzik az adott jelenség magyarázatában. Ilyet kitalálni Arthur Stinchcombe szellemes megjegyzése szerint, nem túl nehéz társadalomtudós számára, sőt, mint Stinchcombe hozzáteszi: „az a társadalomtudós, aki nem tud legalább három különböző hihető magyarázatot találni egy adott korrelációra, jobb, ha más foglalkozást választ” (1968: 13. old.). Arról van szó tehát, hogy nem elég a statisztikai asszociáció, keresnünk kell a választ a miérthez, és a hogyanra is.

A mechanizmusalapú magyarázatok rendszerint feltételeznek valamiféle okozati ágenst, amely a megfigyelési egységek közötti kapcsolatot hozza létre. A természettudományokban ilyen például a kémiai reakció vagy a biológiában a természetes kiválasztódás. A társadalomtudományban az elsődleges kiváltó tényező mindig a cselekvő egyén (cselekedete vagy intenciója). A módszertani individualizmus alapelve szorosan kötődik a mechanizmusalapú megközelítésekhez: hogy mi köt össze két jelenséget vagy állapotot, úgy értjük meg igazán, ha megismerjük azt a mechanizmust, amely ezt a kapcsolatot megteremti. A társadalomtudományban e kapcsolat kulcsa az emberi a cselekvés.

Hedström és Swedberg fontosnak tartja megkülönböztetni a módszertani individualizmus erős és gyenge formáját. Az erős változat csak sziklaszilárd magyarázatokat fogad el. A gyenge magyarázat ugyanazt az ontológiai pozíciót veszi fel, de elfogadja a realizmus kedvéért a nem megmagyarázott társadalmi jelenségeket is, ezek részét képezhetik a magyarázatnak. A társadalmi valóság ritkán teszi lehetővé az

erős magyarázatokat, mivel a jelenlegi társadalmi jelenségek hosszú és bonyolult történelmi folyamat nyomán jöttek létre. A szociológiai magyarázatok alapvető területei, mint például a társadalmi intézmények vagy a kultúra hosszú ok-okozati láncolatok eredményei, így a módszertani individualizmus erős változatát lehetetlen alapul venni. A módszertani individualizmus gyenge variációja megegyezik az erős variációval abban, hogy minden társadalmi intézmény elvileg az individuum, tehát az egyedi cselekvések szándékolt és nem szándékolt következményeivel magyarázható, de miután olyan világban élünk, ahol ezek a kauzális ok-okozati láncok végtelenek, ezért a gyakorlatban csak ezek legutóbbi történetét tudjuk magyarázatainkba bevenni. A mechanizmusalapú magyarázatok a módszertani individualizmus gyenge verziójával kapcsolódnak össze.

A fentiekből az is következik, hogy a módszertani individualizmus használata a szociológiában különbözik attól, ahogy ezt például a közgazdaságtanban vagy a pszichológiában használják: cselekvésen mindig az egyén olyan cselekvését értjük, amely mások cselekvésére irányul, tehát ebből a szempontból a mechanizmusok magyarázatában a szociológia weberi meghatározását használjuk: a mechanizmusokban elsősorban olyan cselekvést veszünk figyelembe, amely mások magatartásához igazodik.

A mechanizmusok közvetlenül megfigyelhetetlen elméleti konstrukciók. Miután a mechanizmus értéke pontosan „elemző erejében” van, első lépésben egy ideáltípusos elemzési modellt kell alkotni. Ez azért lényeges, mert a jelenlegi szociológiai kutatásban nem nagyon hisznek az absztrakt elemzés hasznában, sokkal inkább a megfigyelt események mikroszkopikus és makroszkopikus leírásában. Ahogy az „valóban” megtörtént vagy megtörténik. Azonban mindent leírni – technikailag – lehetetlen. Minden leírás, még a legritválisabb is, szelektív és modellszerű. A modell pedig mindig torzít.

A pontos leírásra való törekvés, pontosabban az a meggyőződés, hogy ez lehetséges, vezetett oda, hogy a szociológiában relative kevés a magyarázó mechanizmus alapú elmélet. Az előbbi erősítette az elmúlt évtizedekben a számítógépek jóvoltából felfutó kvantitatív empirikus kutatás is. Bár a kvantitatív kutatás fontosságát senki sem vitatja, különösen nem az elméletek ellenőrzésében, azt a reményt, hogy ez által új elméletekhez is jutunk, a számítógépes statisztika nem váltotta be. A többváltozós elemzések nem sok új mechanizmust produkáltak.

A mechanizmusok jobb megértésére, Hedström és Swedberg három közismert példát hoz fel: a Robert Merton által leírt önbeteljesítő jóslat mechanizmusát, James Coleman kapcsolatháló-terjedés mechanizmusát és Mark Granovetter küszöbhatás mechanizmusát. Az önbeteljesítő jóslat lényege, hogy az eredetileg hamis feltételezésen alapuló hit képes olyan viselkedést kiváltani, mely a hamis feltételezést valóságossá teszi. Ilyen például a bankpánik: ha elterjed, hogy a bank tönkremegy, az ügyfelek tömegesen kiveszik a pénzüket, és a bank valóban tönkremegy. A kapcsolatháló-terjedés mechanizmusa jelenleg nagyon népszerű. Coleman példája azt a folyamatot írja le, ahogyan az új gyógyszereket az orvosok a kollégákon keresztül megismerik és elkezdik használni. Granovetter küszöbhatás mechanizmus példája azt mutatja be, hogy az emberek általában mennyire nem ülnek be egy üres vendéglőbe, illetve, hogy valamilyen kritikus tömegnek kell kialakulnia ahhoz, hogy beinduljon a kollektív cselekvés.

A konkrétabb társadalmi események vagy állapotok több elemi mechanizmust igényelnek, általában egy nem elegendő. Ezek néha egy irányban hatnak, néha egymás ellen. Szükségesnek látszik valamiféle általános tipológia bevezetése, mely segít eligazodni a mechanizmusok között.

Hedström és Swedberg Coleman (1986) modelljéből indul ki, melyet Coleman a társadalmi cselekvés konceptualizálására fejlesztett ki.

A makro–mikro–makro modell lényege az, hogy a változás makroszintű magyarázata magában foglalja azt is, hogy a makroszint hogyan befolyásolja az egyéni cselekvők mikroszintű magatartását, és hogy ezek a mikroszintű cselekvések hogyan hoznak létre új makroszintű állapotokat. Ez három mechanizmustípust jelenít meg: *a makro–mikro vagy szituációs mechanizmust, a mikro–mikro vagy cselekvésformáló mechanizmust és a mikro–makro vagy transzformációs mechanizmust.*

Az első mechanizmus a makro–mikro átmenet mechanizmusa, amelyet Stinchcombe javaslatára *situációs mechanizmusnak* nevezünk. Az egyén belekerül egy helyzetbe és ez valamilyen módon hat rá. Ilyenek a hit és meggyőződés formáló mechanizmusok.

A második a mikroszint, ezt *cselekvésformáló mechanizmusnak* nevezzük. Ez azt mutatja meg, hogy az egyén vágyai, hite, és lehetőségei milyen cselekvéseket idéznek elő.

A harmadik a mikro–makro mechanizmus, amit *transzformációs mechanizmusnak* nevezünk. Itt egy sor aktor kerül kapcsolatba és cselekszik együttesen és ebből egyfajta kollektív eredmény születik, mely lehet szándékolt, vagy nem szándékolt.

A társadalmi mechanizmusok elemzése alapvető a társadalomtudományok, de különösen a szociológia kutatásaiban. A mechanizmus megközelítést Swedberg és Hedström szerint négy alapvető jellemző:

1. Cselekvés
2. Pontosság
3. Absztrakció
4. Redukció

Cselekvés: A cselekvők cselekszenek és nem a változók. A mechanizmusalapú magyarázat nem elégszik meg a változók közötti összefüggések megállapításával, hanem keresi az összefüggések eredőjét azokban az okokban és következményekben, amelyek az egyéni cselekvők más cselekvőkhöz igazodó döntéseik nyomán jönnek létre. Idetartozik egy lényeges elv: nincsenek független makroszintű mechanizmusok; a makroszintű események mindig szituációs mechanizmusokon, cselekvésformáló mechanizmusokon és transzformációs mechanizmusokon keresztül kapcsolódnak egymáshoz.

A (magyarázó) pontosság: Ez lényeges alapelve a középszintű szociológiának, és azt fejezi ki, hogy a szociológiának nem szabad elnagyolt általánosításokat végeznie. Csak korlátozott mennyiségű jelenségre vonatkozhat. Ez nem azt jelenti, hogy a társadalom szűk körében értelmezhető csak, az ilyen módon magyarázott jelenségcsoport a társadalom sok, adott esetben egymástól független helyén megtalálható.

Absztrakció: Az elmélet akkor termékeny, ha az irreleváns tényezőktől elvonatotzat, és csak a központi kérdésre irányul.

Redukció: Ebben a mechanizmusok elmélete megegyezik a tudomány redukcionista felfogásával, mely törekszik a feketedoboz típusú input-output közötti rés szűkítésére. A mechanizmusalapú megközelítésnek arra kell törekedni, hogy a magyarázandó jelenség és a magyarázó erejű jelenség közötti illeszkedés minél finomabb legyen.

A társadalmi mechanizmus általános meghatározása tehát így hangzik: „*A társadalmi mechanizmus integráns része olyan magyarázatnak mely (1) teljesíti a fent leírt négy feltételt, és (2) melyben I ok (vagy input) előfordulása O hatást (vagy eredményt) hozza létre.*” (25. old.)

A kötet tanulmányai három típusba sorolhatók.

a) Elméleti és módszertani kérdések

Ebben a csoportban a kötet egyik gondolatilag leggazdagabb tanulmánya Jon Elsteré: „A mechanizmusok védelmében” (A plea for mechanisms) tanulmánya a mechanizmusok és törvények közötti különbségeket vizsgálja olyan elemi mechanizmusok elemzésével, mint a harc vagy menekülés, a kognitív disszonancia feloldása, vagy az úgy nevezett Toqueville-effektus. (A Toqueville-effektus: amikor a helyzet javul, a társadalmi elégedetlenség nem csökken, hanem nő. Ennek az a magyarázata, hogy amikor nőnek a lehetőségek, a vágyak gyorsabban nőnek, s ettől az elégedetlenség érzete a vártnál nagyobb mértékben erősödik.) Elster azt fogalmazza meg, hogy a mechanizmusok láthatólag könnyen felismerhető ok-okozati minták. A feltételek azonban, amelyek között működésbe lépnek, általában nem egyértelműek.

Szintén az első csoportba tartozik Gudmund Hernes tanulmánya is, (aki mellelleg Norvégia egészségügyi minisztere), címe „A valódi virtualitás” (Real virtuality). Hernes szerint a mechanizmusok az absztrakciók világába tartoznak, és ily módon könnyen általánosíthatók. A kötet egyik fő problémája a módszertani individualizmus és az általánosíthatóság ellentéte, és Hernes pontosan azt bizonyítja, hogy a mechanizmusok termékenyen általánosíthatók. „Mi a különbség a törvény és a mechanizmus között?” kérdezi. „A törvényt egyetlen kivétel megkérdőjelezheti. A mechanizmus, ahogyan James Coleman fogalmazza meg: »néha igaz történet«.

Elméleti konstrukció, amely ráillik bizonyos jelenségekre, illetve amelyekkel bizonyos jelenségeket megmagyarázhatunk” (75). Okfejtését egy példa szellemes elemzésén keresztül mutatja be: „1990 nyarán a Norvég sajtó azt közölte, hogy a nőket gyakrabban csípi meg darazsak, mint a férfiakat”. Mi magyarázhatja ezt a nemi hovatartozás szerinti különbséget a darázscsípések tekintetében?

1 A Rambo-elv: a nők gyengébb teremtmények; a fiúk nem sírnak, nem panaszkodnak, nem rohannak orvoshoz egy kis darázscsípés miatt.

2 A szabadlevegő-elmélet: a nők több időt töltenek a szabad levegőn gyermekeiket sétáltatva, és így gyakrabban esnek áldozatul a darazsaknak.

3 A hisztéria-elmélet: a nők hisztérikusabbak, mint a férfiak; ha egy darázs megjelenik, elkezdenek össze-vissza csapkodni, felbosszantva ezzel a darazsakat, amelyek védekezésül megcsípi őket.

4 Az illat-teória: a nők több kölnit, testápolót és egyéb kenceficét használnak, ami odavonzza a darazsakat, melyek aztán dühükben, hogy nem valódi virágra szálltak, megcsípi a „galád csábítót” (76–98).

Hogyan lehet eldönteni, hogy melyik magyarázat a legelfogadhatóbb? Úgy, hogy megnézzük milyen következmények vonhatók le az egyes magyarázatokból, és ezeket mennyire lehet empirikus kutatási adatokkal alátámasztani. Ha igaz az, hogy a nők kevésbé tűrik a fájdalmat, akkor ezt orvosi, pszichológiai kutatások, alá kell, hogy támasszák. Ha ilyen bizonyíték nincs, a magyarázatot elvetjük.

A fenti magyarázatok igazi érdekessége azonban az, hogy sok mindent elárulnak a mechanizmusalapú gondolkodás természetéről. Logikailag két dobozba sorolhatók, aszerint, hogy mi a megkülönböztetés alapja: a cselekvőkből kiindulva megkülönböztetünk nőket és férfiakat (jellemzőik, cselekedeteik alapján) – azaz a cselekvők dimenzióját, a környezetből kiindulva megkülönböztetünk veszélyes és védett helyeket – azaz a struktúra dimenzióját. Mindkét osztályozás modellszerű és ugyanazt a valóságot próbálja leképezni, csak különböző dimenziók mentén.

Hernes vitába száll Hedström és Swedberg fentebb idézett véleményével, miszerint „Mechanizmusalapú magyarázatokat ritkán használnak a történelemben, néha a szociológiában, ugyanakkor meglehetősen gyakran használnak a közgazdaságtanban és a pszichológiában” (6), és azt mondja, hogy az egyes diszciplínák közötti különbség nem a mechanizmusalapú magyarázatok gyakoriságában, hanem inkább azok megragadásának plasztikusságában, pontosságában van.

b) Konkrét mechanizmusok elemzése

A tanulmányok második csoportjának megközelítése konkrétabb, bár a levont következtetések általános jellegűek. Diego Gambetta „A mechanizmusok fogaskerekei” (Concatenations of mechanisms) például empirikus kutatási anyagon mutatja be, hogy a mechanizmusok gyakran „láncszerűen” összefonódva fejtik ki együttes hatásukat. Tyler Cowen *Használnak-e a közgazdászok társadalmi mechanizmust magyarázataikban?* (Do economists use social mechanisms to explain?) című tanulmányában a közgazdaságtan mechanizmusait vizsgálja, például a játékelmélet előrejelző mechanizmusait és felhívja a figyelmet arra a bizonytalanságra, ami a többszörös egyensúlyi helyzetek kialakulásából fakad. Az ugyancsak közgazdász Timur Kuran *A disszonancia-redukció társadalmi mechanizmusai*

(Social mechanisms of dissonance reduction) című tanulmányában olyan mechanizmusokat vizsgál, amelyek akkor lépnek fel, amikor a cselekvők egymással ellentétes értékkel rendelkeznek. Raymond Boudon a társadalmi mechanizmusok és a „feketedoboz” elméletek kapcsolatát elemzi „Társadalmi mechanizmusok feketedobozok nélkül” (Social mechanisms without black boxes) című cikkében. Arra mutat rá, hogy a racionális döntések elméletben minden feketedoboz felszámolható, és minden mechanizmus megtalálható, leírható, ha és amennyiben az elemzések magukban foglalják a normatív hiedelmeket. Boudon szintén Toqueville példáit elemzi.

c) Általános trendek

A harmadik kategóriába olyan tanulmányok tartoznak, amelyek bizonyos szociológiai problémával foglalkoznak, vagy ezzel ellentétben, a szociológia jelenlegi trendjeit elemzik. *Túl nagyszabású-e a szociológiai elmélet a társadalmi mechanizmusok számára?* (Is sociological theory too grand for social mechanisms?) című tanulmányában Axel van den Berg négy neves szociológus, Jürgen Habermas, Pierre Bourdieu, Anthony Giddens és Jeffrey Alexander átfogó elméleteit vizsgálja meg abból a szempontból, hogy mennyire rendelkeznek a mechanizmusokra jellemző predikciós erővel.

Aage Sorensen cikke „Elméleti mechanizmusok és a társadalmi folyamatok empirikus vizsgálata” (Theoretical mechanisms and the empirical study of social processes) kritizálja a mai szociológiai kutatásokat uraló statisztikai modelleket, melyek, úgy tűnik, együtt járnak a magyarázó mechanizmusokon való munkálkodás elhanyagolásával, az elméleti keretek elszegényedésével. Arthur Stinchcombe a versenyszerű mechanizmus-típusú modelljét vázolja a *Monopolisztikus verseny, mint mechanizmus...* (Monopolistic competition as a mechanism...) című tanulmányában. Három különböző korporatív cselekvőt vizsgál: az elitegyetemeket, a vállalatokat, a nemzetállamokat, és bemutatja, hogy mindegyik egy és ugyanazon mechanizmus alapján működik, ami a verseny sajátos formáját valósítja meg. A kötet zárótanulmányában „Racionális utánzás” (Rational imitation) Peter Hedström a társas utánzás jelenségével foglalkozik, ennek racionális alapú mechanizmusát elemzi. A racionális utánzás elemzése a mikro–makro szintű mechanizmusok csoportjába tartozik, és azt vizsgálja, hogy az egyéni döntések és vélemények hogyan alakulnak ki Merton „bankpánik” példája, Coleman „új gyógyszer elterjedésére” és Granovetter „kihalt étteremre” vonatkozó példái nyomán. Ő is rámutat arra, hogy az egyén valamely döntése függ attól, hogy volt-e lehetősége mások ugyanilyen döntésének, cselekedetének megfigyelésére környezetében. Ezek a megfigyelések ugyanis informálják az egyént döntésének várható értékéről.

A mechanizmusok területén a legnagyobb munkát Jon Elster végezte, aki a nyolcvanas–kilencvenes években legtöbb írásában a mechanizmusok értelmezésével foglalkozik. A mechanizmusok logikáját és működésük leírásának nehézségeit Elster példáiból érthetjük meg leginkább. Elster a következő meghatározásból indul ki: „A mechanizmusok olyan gyakran előforduló és könnyen felismerhető kauzális minták, amelyeket általában ismeretlen körülmények indítanak el, vagy amelyek előre meg nem határozott következményeket produkálnak” (44). Alkoholista szülők gyerekei

nem mind válnak alkoholistává, némelyek közülük kifejezetten absztinensek lesznek. Hogy kiből mit vált ki az alkoholista környezet, azt nem lehet előre tudni, de hogy ez a körülmény nem marad hatástalan, az valószínű, és tulajdonképpen ez adja a mechanizmus logikáját. Egy másik példában a félelemkiváltó mechanizmusokat vizsgálja. Adott környezeti stimulus három egymással inkompatibilis félelmi reakciót válthat ki az állatokból: a harcot, a menekülést és a mozdulatlanságot. Tudjuk, hogy a fájdalomra az állatok általában nagyobb aktivitással válaszolnak, ugrálnak, mérgesen üvöltenek, fújnak stb., miközben olyan stimulus hatására, melyet a fájdalommal azonosítanak, az állatok mozdulatlanra merevednek. Bár tudjuk, hogy mi a különbség a mozdulatlanságot és a harcot/menekülést előidéző feltételek között, azt nem tudjuk, hogy mi idézi elő a harcot, és mi a menekülést. Ahelyett, hogy két rendszerben gondolkoznánk, egyszerűbb egyetlen „menekülj vagy harcolj” mechanizmusban gondolkodni, és túllépni azon, hogy a teljes stimuluskontextust tekintsük vizsgálati egységünk független változójának.

Megfigyelhetjük, hogy a mechanizmusok sokszor két vegyértékű, ellentétes hatásokat kiváltó folyamatok: ilyenek a „savanyú a szőlő vagy édes a tiltott gyümölcs” effektus, vagy az, hogy az ellentétek vonzzák, illetve taszítják egymást. Elster említi Tesser–Achee (1994) egyik, agresszióval, szerelemmel, konformizmussal és egyéb szociálpszichológiai mechanizmussal foglalkozó cikkét, melyben a kutatók közlik azon érdekes megfigyelésüket, hogy a függő változóhoz kapcsolódó független változók függvénye inkább kétértékű, mint egyértékű, a viselkedési görbe inkább bimodális, mint unimodális. Ilyen a Toqueville-effektus is: társadalmi nyomás egyaránt fokozza, illetve csökkenti a konformista magatartást. A vonzalmat például leírhatjuk egy U alakú függvényvel, ahol a két egymással ellentétes mechanizmus a görbe különböző pontjain jelenik meg. Tesser és Achee azonban azt is megállapítja, hogy ez a kétvegyértékűség eltűnik, mihamarabb átfüggő elemzést végzünk. „Ha az illető elkötelezte magát valamelyik magatartás mellett, akkor sok negatív eseménynek, élménynek kell megtörténni ahhoz, hogy ezt feladja, s fordított esetben rengeteg gyözködésre van szükség, hogy magatartását vagy véleményét megváltoztassa.” – foglalja össze Elster Tesser és Achee elemzéseit (68. old.). Mindebből az következik, hogy hasznosan indulhatunk ki egy adott személy múltbeli viselkedéséből jövőbeli viselkedésének előrejelzésében. De ez nem okvetlenül lineáris előrejelzés. Az erősen konformista magatartás például magában hordozza a nonkonformista viselkedést is, hisz mind a konformista, mind a nonkonformista élénken figyeli embertársait; az egyik azért, hogy igazodjon hozzájuk, a másik, azért hogy észrevehetően embertársai viselkedésének az ellenkezőjét csinálja. De kialakulhat ennek teljes tagadása, egy antikonformista magatartás, mely pontosan ezt az erős igazodást kerüli.

Az események kialakulása a különböző mechanizmusok relatív erejétől függ. Az elhagyott szerelmes reakciói megjósolhatók: a tény tagadása, a savanyú a szőlő, a kompenzálás és egyebek, majd mindegyik reakció bekövetkezik szinte menetrendszerűen, de az egyének nagy különbséget mutatnak abban, hogy milyen mértékben és milyen sokáig lesznek ennek vagy annak a szakasznak a foglyai.

Mindezeknek azért van jelentőségük, mert jelenleg a szociológiai kutatások jórészt statisztikai magyarázatokon alapulnak, ahol a kauzalitást nehéz megkülönböztetni a korrelációtól. A páros mechanizmusok aggregált kezelése, például, gyenge korrelációkat mutathat ki és elfedhet egy markánsabb pozitív–negatív hatást. Az ellenkező

irányú páros mechanizmusok elemzésénél a feketedoboz alsóbb szintjére kell le szállni.

Összefoglalásában Hedström kimondja, hogy a mechanizmusok szintje bizonyíthatóan rendelkezik a nagy szociológiai elméletek általánosító és termékenyen magyarázó erejével, és a magyarázó erejű szociológiai elméletek jövője attól függ, hogy mennyire tudjuk azonosítani, és rendszerbe foglalni a társadalmi mechanizmusokat.

Irodalom

- Coleman, J. S. 1986. *Social Theory, Social Research, and a Theory of Action*. *American Journal of Sociology*. New York: The Free Press
- Elster, J. 1989. *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hempel, C. G. 1942. The Function of General Laws in History *Journal of Philosophy*, 39, 35–48.
- 1962. Explanation in Science and in History. In: R. G. Colodny (ed.) *Frontiers of Science and Philosophy* (9–33). Pittsburgh: University of Pittsburgh Press
- Hirschman, A. O. 1970. *Exit, voice and loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge MA: Harvard university Press
- Merton, R. K. (1948) 1968. The Self-fulfilling Prophecy. In: *Social Theory and Social Structure* (475–490). New York: The Free Press
- Merton, R. K. 1967. On Sociological Theories of the Middle Range. In: *On Theoretical Sociology* (39–72). New York: The Free Press
- Stinchcombe, A. L. 1968. *Constructing Social Theories*. Chicago: University of Chicago Press
- Stinchcombe, A. L. 1991. The Conditions of Fruitfulness of Theorizing about Mechanisms in Social Science. *Philosophy of Social Sciences* (23–41). In: A. Sorensen–S. Spilerman (eds.) *Social Theory and Social Policy: Essays in Honor of James S. Coleman*, Westport, CT. Praeger
- Tesser, A.–J. Achée 1994 Aggression, love, conformity, and other social psychological catastrophes. In: R. R. Vallacher–A. Nowak (eds.) *Dynamical systems in social psychology*. New York: Academic Press
- von Wright, G. H. 1971. *Explanation and Understanding*. Ithaca: Cornell University Press